

УДК 904 (477.84+477.43)“-04/-01”

ЯРОСЛАВ ОНИЩУК

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ В МЕЖИРІЧЧІ ЗАХІДНОГО БУГУ ТА ІКВИ

Стаття присвячена історії дослідження висоцької культури на основній території її поширення – межиріччі Західного Бугу та Ікви. Розглядаються головні аспекти історіографії питання.

Ключові слова: *висоцька культура, історія дослідження, історіографія, пам'ятки.*

Проблема дослідження невеликих за площею територій завжди була актуальною, оскільки такі місцевості досить часто відігравали певну роль в етнічно-культурних процесах того чи іншого історичного періоду. Одним з таких районів є межиріччя Західного Бугу та Ікви, границі якого на півдні розташована в зоні Гологірського, Вороняцького та Кременецького кряжів Подільської височини, на півночі – серед низин Малого Полісся.

Вивчення археологічних пам'яток передскіфського часу на цій території сягає другої половини XIX ст. Першим місцезнаходженням, яке привернуло увагу наукової громадськості до цієї проблеми, став могильник неподалік с. Смільне Бродівського р-ну на Львівщині, випадково відкритий у 1868 р. під час будівництва залізничної колії Львів-Броди. Відомо, що робітники виявили декілька ліпних глиняних посудин і виробів з металу. Знахідки передані на зберігання до музею Дідушицьких у Львові.¹

У 1895 р. під час ремонту дороги від с. Чехи (тепер с. Лугове) до с. Заболотці на Бродівщині, на полі місцевого поміщика А. Краєвського було знайдено урну з перепаленими останками і декілька предметів поховального інвентаря. Під час розкопок, які провів тут у 1895-1897 рр. професор Львівського університету І. Шараневич, відкрито великий біригуальний могильник, у якому досліджено більше 350 поховань. У червні 1895 р. активну участь у розкопках приймав М. Грушевський, самостійно розкривши 14 могил². Упродовж 1895-1896 рр. на могильнику в сусідньому селі Висоцьке, виявленому в 1889 р. Г. Осовським³, І. Шараневич дослідив ще 17 аналогічних захоронень⁴. Аналізуючи виявлений матеріал дослідник прийшов до висновку, що згадані поховальні пам'ятки існували в перехідний період від епохи бронзи до заліза⁵.

У 1898 р. ще один аналогічний могильник було відкрито в с. Ясенів Бродівського р-ну, в ур. На Сморках. Згідно даних, записаних відомим

красзнавцем В. Карповичем (Б. Янушем), знайдені поховання були інгумаційного типу і містилися в звичайних ямах та кам'яних скринях. Під час розкопок, які проводив власник села, знайдено кераміку, бронзові шпильки та шийну гривну, що подібні до предметів з могильників у Чехах і Висоцьку⁶.

До початку ХХ ст. відноситься відкриття перших поселень висоцької культури. У 1904 р. професор Львівського університету К. Гадачек, обстежуючи околиці Ясенова, відкрив сліди двох поселень, розташованих в ур. Корчунок і На Сморках. Дослідником зібрано фрагменти кераміки, кам'яні й крем'яні знаряддя праці, шматки глиняної обмазки і кістки тварин⁷.

Аналіз нагромадженого до Першої світової війни археологічного матеріалу зробив В. Гребеняк. Він зауважив, що знахідки з Смільного, Чехів, Висоцька, Ясенова є однотипними і виразно виділяються на фоні інших, відомих на той час в Галичині старожитностей, утворюючи окрему археологічну культуру Чехи-Висоцько⁸.

Великий вклад у вивчення висоцької культури зробив приват-доцент Львівського університету Т. Сулімірський. У 1929 р. дослідник здійснює далші розкопки на могильнику в Чехах, де виявив більше ста поховань. На початку 1930-х років під його керівництвом здійснюються дослідження нових поховальних пам'яток цього часу в Жуличах та Гончарівці Золочівського р-ну Львівської обл. В околицях с. Почапи (між селами Почапи і Хильчиці) на Золочівщині Т. Сулімірським проведено розкопки висоцького поселення, де відкрито залишки напівземлянкової житлової споруди і бронзолivarної майстерні. Результатом досліджень стала монографія "Висоцька культура" і ряд статей, в яких автор не тільки аналізує нововідкриті та вже відомі матеріали з могильників висоцької культури, а й порушує проблему походження, хронології та історичної долі її носіїв⁹.

У 1930 р. в м. Красному Буського р-ну Я. Брик дослідив курганний могильник висоцької культури. Внаслідок проведених розкопок виявлено одне парне та 9 поодиноких тілопокладень. Аналіз поховального інвентарю і курганного насипу дали змогу припустити наявність певних змін в поховальному обряді висоцьких племен на пізньому етапі їх існування¹⁰.

Новий етап у вивченні пам'яток передскіфського часу в межиріччі Західного Бугу та Ікви розпочався після закінчення Другої світової війни. У 1946-1949 рр. І. Старчук, проводячи розкопки на території Пліснеського городища, виявив кераміку скіфо-неврського періоду.¹¹ Подальші дослідження на Пліснеську дали підстави стверджувати існування на городищі поселення висоцької культури¹².

У 1948 р. Дубно-Кременецька експедиція у складі Н. Амбургер і М. Островського проводила розвідки археологічних пам'яток на території Малого Полісся. Унаслідок досліджень виявлено двошарове поселення висоцької та черняхівської культури в с. Суховоля на Бродівщині, що розташоване на правому березі р. Суховілки (Суховоля-І)¹³.

Починаючи з 1950-х років, активні пошуки і дослідження висоцьких пам'яток здійснює В. Канівець. Він проводить розкопки на могильниках у Висоцьку, Гончарівці, Жуличах. У 1951 р. в центральній та східній частинах Висоцького некрополя ним відкрито ще 139 поховань. Загалом, на думку В. Манівця, на території могильника могло бути близько 1000 захоронень¹⁴. У 1952 р. він розкопує 11 поховань в Гончарівці. Автор досліджень зауважив, що інвентар з могильника вказує на досить раннє походження поховальної пам'ятки, яка відноситься ще до кінця епохи бронзи. Заслугою В. Канівця є уточнення хронології висоцької культури. На його думку, період існування останньої припадає на IX-VI ст. до н. е.¹⁵

У 1950 р. М. Захарук та І. Свешніков розпочали дослідження на багатошаровому поселенні біля с. Ріпнів, в ур. Багнище. Серед виявлених об'єктів епохи раннього середньовіччя вдалося простежити залишки напівземлянки з кількома цілими і фрагментованими посудинами висоцької культури. Тоді ж відкрито могильник, який містився на північній околиці села, в ур. Жучки. Під час розкопок відкрито 4 поховання, що супроводжувалися біконічними кубками та посудинами невеликих розмірів. Матеріали розкопок опублікувала Л. Крушельницька у 1973 р.¹⁶

Від початку 1960-х рр. вивчення пам'яток висоцької культури проводить Л. Крушельницька. В 1962 р. у західному передмісті м. Золочів Львівської області, під час земельних робіт, пов'язаних з будівництвом районної автобазы, відкрито ще один могильник. Археологічні дослідження проводилися експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом І. Свешнікова. Пам'ятка збереглася частково, оскільки її південна частина була зруйнована будівництвом автобазы. Загалом тут виявлено 94 інгумаційних і кремаційних захоронень з характерним для висоцької культури поховальним інвентарем. Результати дослідження Золочівського могильника опубліковані Л. Крушельницькою у 1965 р. На думку автора, в зв'язку з наявністю значної кількості залізних виробів пам'ятка датується VIII-VII ст. до н. е.¹⁷

У середині 1960-х років Л. Крушельницька проводила широкі розкопки на поселеннях у Черепині Пустомитівського та Лагодіві Перемишлянського районів Львівської області, розташованих на південній периферії досліджуваної нами території. В результаті вивчення знайдених матеріалів дослідниця простежила певні зміни в характері матеріальної культури висоцького населення, які настали з початком скіфського часу¹⁸. Як наслідок – Л. Крушельницька виділила окрему черепино-лагодівську групу, що існувала на початку скіфського періоду, як симбіоз поствисоцького, голіградського та пізньолужицького населення¹⁹.

У 1968 р. Л. Крушельницька обстежила територію поселення в Ясенові (ур. Корчунок). Дослідниця довела, що внаслідок ерозії ґрунту сліди культурного шару майже не збереглися. Отже, розвідкою було відкрито лише

одну напівземлянкову житлову споруду з фрагментами кераміки, решток крем'яних, кістяних знарядь праці та бронзового гудзика²⁰.

У 1969-1970 рр. досліджувались поселення в селах Гончарівка, Почапи, Орихівчик та Конюшків у Золочівському і Бродівському районах. У Гончарівці, Жуличах та Конюшкові Л. Крушельницька розкопала висоцькі могильники, в яких було відкрито відповідно одне, шість і сім захоронень із багатим супровідним матеріалом. Результати досліджень опубліковані в низці статей, де описано місцезнаходження, охарактеризовано виявлений археологічний матеріал, з'ясовано культурні зв'язки та хронологію пам'яток²¹. Значну увагу проблемам висоцької культури Л. Крушельницька приділила в дисертації "Племена Верхнього Поднестровья и Западной Волини в раннежелезном веке"²² та монографії, присвяченій вивченню історичного, соціально-економічного та культурного розвитку населення, яке проживало на території Північного Прикарпаття і Західної Волині на рубежі бронзового-ранньозалізного віків²³.

Однією з важливих пам'яток висоцької культури є могильник в с. Лукавець Бродівського р-ну, який знаходився на північній околиці села. Його відкрито в 1977 р. внаслідок розробки піщаного кар'єру. В 1978 р. експедицією Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом І. Герети там проведено незначні розкопки, під час яких виявлено одне поховання у кам'яній конструкції, що нагадувала скриню. На підставі супровідного матеріалу захоронення віднесено до висоцької культури²⁴.

У 1979 р. розвідковий загін під керівництвом Л. Крушельницької провів розкопки цієї пам'ятки. Виявлено одиночні й парні захоронення в ямах, обкладених кам'яними плитами. Загалом тут досліджено 15 поховань різного стану збереження²⁵. Наявність кам'яних конструкцій (скринь, площадок тощо) на цьому могильнику та ряді інших поховальних пам'яток Волино-Подільського пограниччя і Галицького Поділля (Жуличі, Золочів, Чехи, Раків Кут, Увисла та ін.) дала змогу М. Бандрівському виокремити групу скринькових поховань VIII – поч. VI ст. до н. е. в межиріччі Збруча і Стрипи²⁶.

У 1982-1984 рр. низку поселень передскіфського часу виявлено Я. Онищуком під час обстеження верхів'я р. Ікви. Саме тоді відкриті пам'ятки Накваша-I (ур. На Саварині), Накваша-IV (ур. Береги), Тетильківці-I (ур. Річки), Попівці-I (ур. За Ставом), Попівці-II (ур. На Ровах), Дудин-I (ур. На Горбі), Дудин-IV Бродівського р-ну Львівської області,²⁷ Крутнів-I (ур. На Границі), Крутнів-II (ур. Перед село), Бобрівці-I Кременецького р-ну Тернопільської області. У 1985 р. на одному з поселень, розміщених на межі Львівської і Тернопільської областей між селами Попівці та Крутнів (Крутнів-I), експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Л. Крушельницької проводилися розвідкові археологічні

дослідження, унаслідок яких зібрано значну кількість ліпної кераміки, крем'яні серпи та бронзове кільце висоцької культури²⁸.

У цьому ж році Л. Крушельницька провела розкопки на ще одному нововідкритому поселенні біля с. Маркопіль Бродівського р-ну Львівської області. Пам'ятка знаходилася в ур. Попівщина, на пагорбах уздовж давно заболоченої заплави однієї з приток р. Серет. У двох розкопах відкрито залишки господарської ями та наземної стовпової споруди з керамікою, характерною для завершального етапу висоцької культури²⁹. Незначні за площею роботи проведено також на поселенні висоцької культури в сусідньому селі Вербівчик, в ур. Баранівка.³⁰

Багатолітня праця з вивчення висоцьких пам'яток в межиріччі Західного Бугу та Ікви опублікована Л. Крушельницькою в монографії, присвяченій дослідженню взаємозв'язків населення Прикарпаття і Волині з племенами Центральної та Східної Європи рубежу бронзової-ранньозалізної доби. Автор наголошує, що висоцька культура сформувалася на стику європейських цивілізацій як продукт їх взаємодій³¹.

На поч. 1990-х років дослідження висоцької культури в межиріччі Західного Бугу та Ікви дещо призупинили. Відомо, що в цей час (1989-1991 рр.) з ініціативи Львівського історичного музею проведено незначні рятувальні розкопки та розвідки на чотирьох поселеннях висоцької культури в околицях с. Яструбичі Радехівського р-ну Львівської області. (Яструбичі-I, II, V, VIII) на лівому березі Західного Бугу. Виявлено матеріали представлені фрагментами ліпного посуду тюльпаноподібною і біконічною форм, прикрашеними підвінцевими проколами та валиками з пальцевими защипами, а також крем'яними знаряддями³².

З середини 1990-х років дослідження висоцьких пам'яток знову активізується. Простежуються також певні зміни в характері досліджень. У зв'язку з припиненням державного фінансування археологічних досліджень більшість робіт проводяться в рамках виконання госпдоговірної тематики. У 1995 р. з ініціативи Бродівського історико-краєзнавчого відділу Львівського історичного музею здійснювались обстеження траси газопроводу між смт Підкамін'я Бродівського р-ну Львівської області та м. Почаїв Кременецького р-ну Тернопільської області. Встановлено, що газопровід перерізав багатоярусне поселення, розташоване на східній околиці с. Тетильківці Бродівського р-ну в ур. Річки (Тетильківці-I). У стінці траншеї вдалося зафіксувати сліди напівземлянкової споруди, ймовірно, житлового характеру, з характерними матеріалами висоцької культури: фрагментами ліпної кераміки, орнаментованою підвінцевими проколами та валиками з пальцевими защипами, фрагментами крем'яних знарядь праці та одним цілим серпом.³³ Тоді ж експедицією Львівського історичного музею проведено невеликі рятувальні розкопки в с. Ясенів Бродівського р-ну, на території висоцького поселення в ур. Корчунок. Роботи спричинені руйнуванням частини пам'ятки яром, утвореним ерозійними процесами. Внаслідок

проведених досліджень виявлено залишки напівземлянкової житлової споруди. Знайдено ліпний біконічний горщик з широко розхиленими вінцями, фрагментований тюльпановидний горщик, орнаментований валиком з пальцевими заціпами, частково пошкоджений чорнолощений черпак, фрагменти інших посудин, характерних для висоцької культури³⁴.

У 1995 р. під час охоронних досліджень на трасі нафтопроводу “Дружба” експедиція Львівського університету під керівництвом П. Довганя відкрила пам'ятку висоцької культури в с. Підлисса Золочівського р-ну Львівської області, а також два поселення у селах Теребежі та Глушин на території Бродівського р-ну.³⁵

Археологічні дослідження розвідкового характеру провів у 1996 р. Я. Онищук вздовж русла р. Суховілки (права притока Стиру) між селами Суховоля і Гаї Бродівського р-ну. Внаслідок обстежень низки багат шарових пам'яток (Суховоля-V, VI, Гаї-III, IV, V) виявлено сліди культурного шару з типовими висоцьким матеріалом³⁶.

У вересні-жовтні 1996 р. науково-дослідний інноваційний центр “Рятівна археологічна служба” при Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України здійснив розкопки могильника висоцької культури на південно-західній околиці с. Лукаші Бродівського р-ну, відкритого внаслідок проведення пам'ятко-охоронних досліджень у зоні будівництва магістрального нафтопроводу НПК “Південний” – Західна Україна. Досліджено залишки шести інгумаційних захоронень з супровідним матеріалом у вигляді ліпних тюльпаноподібних та біконічних горщиків, мисок, черпака, а також їх фрагментів з характерним висоцьким орнаментом. На думку дослідників, кераміка датує Лукашівський могильник пізнім етапом висоцької культури³⁷.

У 1996-1997 рр. археологічною експедицією Львівського університету здійснено дослідження вищезгаданої пам'ятки висоцької культури в с. Підлисса. Вона розміщена на піщаній косі в лісі, неподалік музею-садиби Маркіяна Шашкевича. Встановлено, що культурний шар на території місцезнаходження відсутній, а знахідки у вигляді ліпної кераміки та кількох прикрас траплялися у вигляді скупчень. Унаслідок того, що матеріали знайдено в шарі чистого супіску без слідів остеологічних залишків, питання інтерпретації пам'ятки залишились відкритими. Висловилося, припущення, що досліджено місце короткочасного перебування людей висоцької общини³⁸.

Бродівський загін експедиції Львівського університету під керівництвом Я. Онищука у 1998 р. провів розкопки біритуального могильника висоцької культури в с. Накваша (Накваша-V), розміщеного у верхів'ях р. Ікви. Відкрито кремаційне та інгумаційне захоронення. Залишки тілопокладення, цілісність якого було порушено в давнину, містилися під шаром кам'яної вимостки і супроводжувалися інвентарем у вигляді 11 цілих мініатюрних посудин (горщик, миски, чашки черпак), кількох уламків

кераміки, фрагмента залізного ножа та кам'яного точила для загострення бритви. На думку дослідників, могильник у Накваші відноситься до групи поховальних пам'яток з кам'яними конструкціями і має аналогії серед поховань у Жуличах та Лукавці³⁹. Вивчення могильника висоцької культури в Накваші дало підстави черговий раз підняти проблему порушених захоронень. Висловлено припущення, що досліджене інгумаційне захоронення було зруйноване одноплемінниками в культових цілях під час проведення специфічного ритуалу⁴⁰.

Особливості поховального обряду висоцької культури детально проаналізував М. Бандрівський, який на прикладі низки досліджених могильників (Висоцький, Золочівський, Петриківський та ін.) виділив сім варіантів тілопокладень. Дослідник зазначив, що акт перезахоронення черепів та інших частин скелета у висоцькій культурі був елементом обряду і пов'язаний з уявленнями тогочасного населення про долю людської душі після смерті⁴¹. У 1998 р. в "Записках НШТ" опублікована ґрунтовна стаття М. Бандрівського та Л. Крушельницької, в якій на підставі поховальних пам'яток досліджено головні періоди функціонування висоцької культури. Автори визначають ранній, середній та пізній етапи розвитку культури, порушують проблему культурних зв'язків висоцького населення з іншими племенами Центральної та Східної Європи⁴².

У 1999 р. експедиція Львівського університету під керівництвом Я. Онищука проводить розкопки на двох висоцьких пам'ятках у с. Суховоля Бродівського р-ну. Зокрема, на території двошарового поселення ранньозалізного та римського часу Суховоля-I (ур. Каськові Рови) розкопано залишки господарської споруди наземного типу з ліпною висоцькою керамікою. На поселенні Суховоля-VII (ур. Лисі Ями) досліджено напівземлянкову житлову споруду із залишками вогнища, виявлено велику кількість кераміки, крем'яні знаряддя праці та відходи їхнього виробництва, а також фауністичні залишки⁴³.

Водночас місцевим краєзнавцем П. Лавріним проведено обстеження околиць с. Маркопіль Бродівського р-ну. Серед низки нововідкритих пам'яток виявлено два поселення висоцької культури, розміщених в ур. Городці та Під Панським Гаєм⁴⁴.

Важливі результати до вивчення поховального обряду висоцьких племен принесли рятівні дослідження, проведені у 2000 р. Львівським історичним музеєм та Львівським університетом (керівник Я. Онищук) поховальної пам'ятки в с. Накваша Бродівського р-ну, розміщеної на території поселення Накваша-IV. Під час будівельних робіт там випадково виявлено залишки тілопокладення. Розкопи засвідчили наявність групового поховання в порівняно невеликій за розмірами ямі. Загалом там було відкрито рештки семи осіб, захоронених за обрядом, характерним для висоцької культури. Дослідження дали змогу висловити припущення, що виявлена пам'ятка виникла внаслідок вчинення насильницьких дій (страсти,

принесення в жертву) супроти чужинців-іновірців, над якими пізніше здійснили традиційний для висоцького населення обряд порушення цілісності кістяків⁴⁵.

Останнім часом дослідник поховальних пам'яток висоцької культури М. Бандрівський, проаналізувавши та переосмисливши попередні висновки про походження та хронологію висоцької культури, запропонував відмінну до загальноприйнятої схему її виникнення та розвитку. На його думку, висоцька культура виникла на власному підґрунті приблизно у 1750-1550 рр. до н. е. Загалом дослідник виділяє шість фаз розвитку культури, починаючи від протовисоцької (1900-1750 рр. до н. е.) і закінчуючи фінальною фазою її існування (950/920-800 рр. до н. е.)⁴⁶.

Отже, історія дослідження висоцької культури в межиріччі Західного Бугу та Ікви охоплює тривалий період часу, впродовж якого відбулося відкриття і становлення її як історико-культурного явища. Багатолітні дослідження висоцьких пам'яток дали змогу нагромадити багатий археологічний матеріал, який становить важливу джерельну базу до вивчення історії та культури населення Західної України на рубежі епохи бронзи-раннього заліза.

JAROSLAV ONYSHCHUK

**FROM THE HISTORY OF INVESTIGATIONS OF VYSOTSKA CULTURE
SITES IN THE AREA BETWEEN BUG AND IKWA**

The paper is dedicated to history of investigation of Vysotska culture on its main territory – in the area between the rivers Bug and Ikwa. Main aspects of historiography of the question are analyzed.

Key words: Vysotska culture, history of investigations, historiography, site

¹ *Hadaczek K. Przewodnik po muzeum im. Dzieduszyckich. Lwow, 1907. S. 94; Sulimirski T. Kultura wysocka. Krakow, 1931. S. 91-93.*

² *Грушевський М. Похоронне поле кам'яного віку в с. Чехах (пов. Брідський) // ЗНТШ. Львів, 1895. Т. 6. С. 11-12; Грушевський М. Дальші розкопки в Чехах // ЗНТШ. Львів, 1895. Т. 7. С. 1; Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах // ЗНТШ. Львів, 1899. Т. 31. С. 1-22.*

³ *Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1889 // ZWAK. 1890. T. XIV. S. 49-50.*

⁴ *Szaraniewicz I. Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku w powiecie brodzkim, odkryte w 1895, 1896 i 1897 // TeKa konserwatorska. Lwow, 1900. R. II. S. 1-30; Сподарик Я. Н. О раскопках въ с. Чехи и Высоцко / Ваєрик В. Р. Основные черты литературной деятельности Исидора Ивановича Шараневича: отзывы о Шараневиче его современниковъ // Временник Ставропигийского Института съ месяцесловомъ на 1930 годъ. Львовъ, 1929. С. 118-120.*

⁵ *Szaraniewicz I. Cmentarzyska przedhistoryczne... S. 22.*

⁶ *Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. Lwow, 1918. S. 82.*

- ⁷ Sprawozdanie Grona konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej. Krakow, 1905. № 30-40. S. 8.
- ⁸ Гребеняк В. Сліди скитської культури в Галичині (дослідження 1895-1897 pp.) // ЗНТШ. Львів, 1914. Т. 117. С. 9-23.
- ⁹ Sulimirski T. Kultura wysocka. Krakow, 1931. 203 s.
- ¹⁰ Bryk J. Kurhany w Rusiłowiu i Krasnem // Materiały prahistoryczne. Kraków, 1933. Т. 1. S. 89-96.
- ¹¹ Старчук І.Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947-1948 pp. // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 385. Табл. 1:3.
- ¹² Крушельницька Л. І. Поселення висоцької культури // Археологія. 1973. № 11. С. 31; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. К., 1982. С. 136.
- ¹³ Брайчевський М. Ю. Розвідкові дослідження слов'янських пам'яток на Волино-Подільському прикордонні // АП УРСР. К., 1952. Т. 3. С. 403.
- ¹⁴ Канивець В. І. Пам'ятники висоцького типу как исторический источник. Автореф. дис... канд. ист. наук. Киев, 1953. С. 5.
- ¹⁵ Там само. С. 8; Канивець В. І. Вопросы хронологии висоцькой культуры // КСИА АН УССР. К., 1955. Вып. 4. С. 94-95.
- ¹⁶ Крушельницька Л. І. Поселення висоцької культури // Археологія. 1973. Вип. 11. С. 30-31.
- ¹⁷ Крушельницька Л. І. Могильник висоцької культури у м. Золочеві // Археологія. 1965. Т. XIX. С. 122-135.
- ¹⁸ Крушельницька Л. І. Поселення висоцької культури... С. 32-34.
- ¹⁹ Крушельницкая Л. И. Племена Верхнего Поднестровья и Западной Волыни в раннежелезном веке. Автореф. дис... канд. ист. наук. К., 1973. С. 21-22; Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. К., 1976. С. 104-105.
- ²⁰ Крушельницкая Л. И. Раскопки поселений висоцькой культуры // АО 1968 года. М., 1969. С. 271; Крушельницька Л. І. Поселення висоцької культури... С. 29-30.
- ²¹ Крушельницкая Л. И. Раскопки в верховьях Западного Буга // АО 1969 года. М., 1970. С. 227-228; Крушельницкая Л. И. Работы Западнобужской экспедиции // АО 1970 года. М., 1971. С. 244-245; Крушельницкая Л. И. Пам'ятники раннежелезного времени в верховьях Западного Буга // СА. М., 1971. № 3. С. 58-66; Крушельницька Л. І. Про зв'язки лужицької та висоцької культур // Археологія. 1972. Вип. 6. С. 30-40; Крушельницька Л. І. Поселення висоцької культури ... С. 27-38.
- ²² Крушельницкая Л. И. Племена Верхнего Поднестровья и Западной Волыни в раннежелезном веке... С. 8-10.
- ²³ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь... С. 45-59.
- ²⁴ Герета И. П. Исследования в Тернопольской области // АО 1978 года. М., 1979. С. 251.
- ²⁵ Крушельницька Л. Могильник висоцької культури в селі Лукавець // ЗНТШ. Львів, 2002. Т. ССXLIV. С. 521-534.
- ²⁶ Бандрівський М. Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. Львів, 1994. 163 с.
- ²⁷ Онищук Я. І. Нові археологічні пам'ятки у верхів'ях р. Ікви // Тези доповідей науково-практичної конференції „Історичними шляхами Брідщини”. Броди, 1993. С. 20-23.

- ²⁸ Крушельницькая Л. И. Исследования на Львовщине // АО 1985 года. М., 1987. С. 354.
- ²⁹ Крушельницькая Л. И. Исследования на Львовщине. С. 354; Крушельницька Л. І. Черепино-лагодівська група пам'яток // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. Львів, 1993. С. 222-226.
- ³⁰ Крушельницькая Л. И. Исследования на Львовщине... С. 354.
- ³¹ Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епохи бронзи і заліза). К., 1985. С. 71-84.
- ³² Івановський В., Коноля В., Михальчишин І., Філевич В. Археологічні дослідження біля с. Яструбичі // Волино-Подільські археологічні студії. Львів, 1998. Вип. 1. С. 173-176.
- ³³ Онищук Я. Археологічні розвідки на Брідщині // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. Львів, 1996. С. 60.
- ³⁴ Онищук Я., Коноля В., Михальчишин І. Дослідження поселення висоцької культури Ясенів // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. Львів, 1996. С. 61-63.
- ³⁵ Довгань П. М. Нові матеріали до археологічної карти Золочівського і Бродівського районів Львівської обл. // АДЛУ у 1995 р. Львів, 1996. С. 16-17.
- ³⁶ Онищук Я. І. Нові дані до археологічної карти Волино-Подільського пограниччя // АДЛУ. Львів, 1997. Вип. 2. С. 33-46.
- ³⁷ Филипчук М., Войнаровський В. Село Лукаші: ще одна сторінка стародавньої історії // Брідщина. Броди, 1997. № 11. С. 12-21; Войнаровський В., Коноля В., Филипчук М. Лукаші. Багатошарова пам'ятка археології на Брідщині. Львів, 2005. С. 22-30.
- ³⁸ Довгань П. М., Онищук Я. І. Археологічні дослідження біля с. Підлисса (1995-1997 рр.) // АДЛУ. Львів, 1998. Вип. 3. С. 36-44; Довгань П., Онищук Я. Дослідження пам'ятки висоцької культури в с. Підлисса // Львівський археологічний вісник. Львів, 1999. Вип. 1. С. 52-58.
- ³⁹ Онищук Я., Довгань П. Археологічні дослідження в с. Накваша // Брідщина, 1999. № 14. С. 29-38; Онищук Я. І., Довгань П. М. Археологічні розкопки у верхів'ях р. Ікви // АБУ 1997-1998 рр. К., 1998. С. 122.
- ⁴⁰ Онищук Я. "Порушені поховання" в дохристиянських культурах давнього населення верхів'їв р. Ікви // Історія релігій в Україні: матеріали ІХ міжнародної конференції. Львів, 1999. Кн. II. С. 17-21.
- ⁴¹ Бандрівський М. Поховальні пам'ятки висоцької культури (спроба аналізу) // Історія релігій в Україні: матеріали ІХ міжнародної конференції. Львів, 1999. Кн. I. С. 18-27.
- ⁴² Бандрівський М., Крушельницька Л. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток) // ЗНТШ. Львів, 1998. Вип. ССХХХV. С. 193-247.
- ⁴³ Онищук Я. Вивчення нових археологічних пам'яток в басейнах річок Ікви та Стиру // Брідщина. Броди, 2000. № 15. С. 13-18, 20-23; Онищук Я. Дослідження археологічних пам'яток біля с. Суховоля на Бродівщині // АДЛУ. Львів, 2005. Вип. 5. С. 180-196.
- ⁴⁴ Лаврін П. Археологічні пам'ятки з околиць с. Маркополя Бродівського району // АДЛУ. Львів, 2005. Вип. 5. С. 387-389.

⁴⁵ *Онищук Я.* Розвідкові археологічні дослідження в селі Накваша Бродівського району Львівської області у 2000 році // ЗНТШ. Львів, 2002. Вип. ССXLIV. С. 534-544.

⁴⁶ *Бандрівський М.* Висоцька культура і її східні зв'язки // Збірка наукових праць на пошану Софії Станіславівної Березанської. К., 2005. С. 241-245.

Стаття надійшла до редколегії 29.09.2005

Прийнята до друку 8.10.2005